

Zenica – paradigma građanskog antifašizma

Sažetak: *Nakana priopćenja “Zenica – paradigma građanskog antifašizma” prevas-
hodno je da odgovori naučnim metodama na brojna, još uvijek neistražena pitanja
dešavanja na područjima Zenice i Bosne i Hercegovine u prvim godinama ustanka
1941.-1945. godine. Posebno su akcentirani uzlazni i retrogradni mehanizmi sistema
narodnooslobodilačke borbe 1941.-1945. godine kroz život i djelo nekih od ključnih
sudionika ovog dešavanja. Priopćenje “Zenica – paradigma građanskog antifašizma”
pored niza zanimljivih dešavanja orijentirano je na dva historijski vrijedna događa-
ja: 27. januara 1942. godine u Zenici su se održale prve demonstracije građana
protiv vlasti NDH, a samo nekoliko mjeseci kasnije, 26. maja 1942. godine dvadeset
i sedam uglednih zeničkih intelektualaca sastavili su i javnosti ponudili rezoluciju o
spašavanju Roma. Osnovna nakana priopćenja “Zenica – paradigma građanskog
antifašizma”, ide za tim da proširi znanstveni interes za dalja, specijalistička prou-
čavanja historije Zenice i šire okoline u periodu od 1941. do 1945. godine, da moti-
vira i da poticaj istraživačima i naučnicima da se nastave baviti istraživanjima, te da
će se pojaviti i novi radovi i drugi tekstovi posvećeni historiji Bosne i Hercegovine i
Zenice u prvoj polovini XX vijeka.*

Ključne riječi: *Zenica, antifašizam, rezolucija, Romi, demonstracije.*

U brojnim radovima o ratu u Bosni i Hercegovini 1941.-1945. godine, pored praćenja vojnih, političkih i društvenih mijena i dešavanja, skoro uvijek, antifašizam se vezivao i tumačio populistički, kao oružani otpor jedne političke (komunističke) ideje kroz koju su se gušili mnogobrojni, slojeviti naponi o očuvanju ljudskog tj. humanističkog u brojnim društvenim strukturama, koje su se, opet, iz ideoloških razloga sve do kraja XX vijeka nazivale građanska opcija. Druga, mnogo teža kvalifikacija, odnosi se na činjenicu da su u dosadašnjim istraživanjima potpuno zanemareni kontinuirani naponi vezani za tzv. manje sredine ili gradove u čemu je očit i eklatantan primjer Zenica.

Razlozi su višeslojni, prije svih, specifični ideološko-politički, društveno-ekonomski i kulturno-civilizacijski odnosi, kronični nedostatak dokumentacije koja seriozno i segmentirano prati tokove života koji nisu ni izbliza podjednako zastupljeni u historijskim izvorima, ali i poslovična nezainteresovanost historičara-istraživača da

ratna dešavanja 1941.-1945. godina istraže i tumače prema relevantnim historijskim izvorima te ukažu na kontinuitet antifašističke borbe i u gradovima. Posebno to se odnosi na Zenicu, ali i mnoge druge gradove gdje su djelovali i pokazivali se primjeri antifašizma kojeg u ovom priopćenju uvjetno nazivamo građanskim što je uglavnom bilo određeno i zavisilo od prisutnosti uglednih ljudi, intelektualaca i njihovog angažmana u društvenim, političkim, ekonomskim, kulturnim i vjerskim dešavanjima svoga vremena.

Zenica je tridesetih godina XX vijeka bila tipičan radnički grad. Prema popisu od 31. marta 1931. godine imala je 9.078 stanovnika.¹ Većinu su činili Bošnjaci (56,2%) dok je Hrvata bilo 24% a Srba 18%. Među pripadnicima ostalih narodnosti najbrojniji su bili Jevreji, Romi i Nijemci. Ovaj odnos se ni kasnije nije bitno mijenjao, pa je tako bio i posljednjih godina pred početak Drugog svjetskog rata, kada je Zenica izrasla u grad sa blizu 12.000 stanovnika.² Većina stanovništva bilo je radničko, zaposleno u Željezari i u Rudniku. Iako pretežno radnički grad, prema svjedočenju Todora Vujasinovića, partijska organizacija Zenice brojala je do početka aprilskog rata 1941. godine “40 komunista i desetak kandidata”.³ Zenica je tada bila jedno od najjačih industrijskih mjesta u Bosni i Hercegovini i središte srednjobosanskog industrijskog bazena, “njena Željezara i Rudnik bili su za okupatora i ustašku NDH od posebne važnosti. Pored toga, kroz nju su prolazile željezničke i drumske komunikacije koje su povezivale jug i sjever i izvodile su glavnu komunikaciju Beograd – Zagreb. Zbog toga je okupator, uz pomoć ustaša nastojao da u Zenici ostvari svoju punu kontrolu i osigura nesmetanu eksploataciju njenog industrijskog potencijala”.⁴

Koncem aprila 1941. godine u Zenicu su stigli eksperti iz privrednog odjeljenja njemačkog poslanstva u Zagrebu i predstavnici njemačke firme “Raichswerke Aktiengesellschaft Alpine Montanbetriebs Herman Goring” iz Beča. Oni su snimili i utvrdili proizvodne kapacitete Željezare i Rudnika i stavili ih pod kontrolu vojne uprave.⁵ Tada su i postavili komesara u Željezari, Vilima Ledera, do tada glavnog poslovođu pogona tehničke kontrole ovog preduzeća. Ovo je bila samo privremena odluka, jer je već u drugoj polovini maja 1941. godine vlada NDH objavila zakonsku odredbu kojom je dotadašnji “Jugoslovenski čelik AD” sa rudnicima u Varešu, Ljubiji, Brezi, Zenici i Banovićima i Željezarama u Zenici i Varešu reorganizovan u novo akcionarsko društvo “Hrvatski rudnici i talionice DD”.⁶ Sjedište ovog koncerna bilo je u Zagrebu. Preko njega otpočela je organizirana eksploatacija Rudnika i Željezare u Zenici za potrebe njemačke privrede. Ovo je bilo utvrđeno i odgovarajućim ugovorima koje su, do polovine jula 1941. godine, potpisali predstavnici Njemačke i NDH.⁷

¹ Miloš BJELOVITIĆ, *Zenica i njena okolina*, Sarajevo, 1968, 104.

² Čamil KAZAZOVIĆ, *Zenica u oružanoj revoluciji*, Zenica, 1984, 31.

³ Todor VUJASINOVIĆ, *Zenica-ljudi i život*, Zenica, 1970, 105.

⁴ Č. KAZAZOVIĆ, n.dj., 85.

⁵ Nikola ŽIVKOVIĆ, *Eksploatacija nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine u toku 1941. godine od strane Njemačke*. - Iz: 1941. u istoriji naroda BiH, Sarajevo, 1973, 66.

⁶ “Novi list”, Sarajevo, 22. svibnja 1941. godine.

⁷ N. ŽIVKOVIĆ, n.dj. 67.

Već početkom aprila 1941. godine u gradu Zenici su bile stacionirane posadne jedinice i druge ustanove: dijelovi 718. divizije i 924. bataljona (landeschutzen). Uz njih su pristigla i manja tehnička odjeljenja radi eksploatacije privrednih bogatstava i održavanja industrijskih postrojenja.⁸ Pored regularnih i tehničkih jedinica od početka pa sve do kraja rata Nijemci su u Zenici imali svoju organizovanu obavještajnu službu i izvršne organe (Feld-žandarmerija, ispostava Gestapoa, Abwer) tako da su svoje vojno-privredne i političke interese obezbjeđivali preko vojnih posada, raznih političkih, vojnih, privrednih, policijskih i kulturnih institucija i organa koji su bili u sastavu okupacionog sistema.

Stvaranje vlasti NDH u Zenici počelo je sa dolaskom prvih njemačkih jedinica u aprilu 1941. godine. Rekrutovani su od desnog krila HSS-a i muslimanskog ogranka HSS-a, križarskog društva "Sveti Ante" i počeli su da preuzimaju vlast. Formirano je povjerenstvo sa župnikom Milivojem Čekadom na čelu a činili su ga: Ibrahim Nizamić, Tomislav Zličarić i Zihno Buljina. U samo nekoliko mjeseci mijenjao se sastav a gradonačelnik cijeli rat bio je Ismet Salčinović i šef redarstva Ahmet Serdarić. Prvi akti nove upravne vlasti u Zenici bili su proglas ustaškog povjereništva o ustoličenju novih dužnosnika i nekoliko poziva za red, mir i lojalnost ustaškom pokretu. To su uglavnom bili prijepisi pojedinih tačaka iz zakonskih odredbi "za obranu naroda i države". Po toj odredbi za izdaju se moglo okriviti svako "tko bilo na koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozio opstanak NDH ili državne vlasti, pa makar djelo i ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločina i veleizdaje".⁹

Ova odredba se odnosila u prvom redu na Jevreje i Srbe a i na sve one koji se iz "idejnih i političkih razloga nisu slagali sa novim poretkom, na komuniste i sve antifašistički raspoložene građane. Ona je poslužila kao osnova svim kasnijim uredbama i naredbama kojima je ustaška vlast sankcionirala svoje terorističke akcije".¹⁰ Hrvati Zenice dočekali su dolazak vlasti NDH sa raspoloženjem koje se "kretalo od oduševljenja do rezerviranosti i otpora".¹¹ U ovome posebno treba ukazati da su sve organizacije HSS-a zeničkog kotara pristupile ustaškom pokretu, koje je izvršeno na zajedničkoj skupštini koja je održana u Hrvatskom domu 24. kolovoza 1941. godine. Tada je prihvaćena rezolucija koju su potpisali svih 11 predsjednika odbora ova stranke sa Pavom Kolarom na čelu.¹²

Skoro istovremeno kada su uspostavljeni prvi organi civilne vlasti počelo je i formiranje ustaških ustanova i organizacija. Prvi je bio formiran ustaški logor koji je bio nadležan na cijelom području kotara. Na njegovom čelu bio je ustaša-logornik sa nekoliko svojih pobočnika koji su bili zaduženi po sektorima i logornik ustaške mladeži. Zatim tu su bili ustaški tabor, seoski zborovi, ustaška vojnica, ustaška pripremna bojna, ustaško redarstvo, ustaška nadzorna služba, ustaška mladež itd.¹³

⁸ N. ŽIVKOVIĆ, n.dj. 67.

⁹ Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i NDH*, Zagreb, 1977, 82.

¹⁰ Č. KAZAZOVIĆ, n.dj., 55.

¹¹ Isto, 57.

¹² "Novi list", Sarajevo, 28. kolovoz 1941. godine.

¹³ Isto, 57.

Bošnjaci su dolazak okupacije i stvaranje NDH dočekali rezervirano i u stavu iščekivanja. Iako je od prvog dana ustaška propaganda na bazi još ranijih tvrdnji ustaške emigracije “o nedvojbenosti hrvatstva muslimanskog stanovništva”¹⁴ i tvrdnji Mile Budaka “da su Muslimani rasno najčišći i najmanje natrunjeni Hrvati”¹⁵ razvili teoriju o hrvatstvu Bošnjaka, u Zenici je samo mali broj njih pružio podršku okupatoru i vezao se za ustaški pokret. To su uglavnom bili članovi muslimanskog ogranka HSS-a, jedan broj trgovaca, privatnih zanatlija i vjerskih službenika. Ni kasnije, kada je Ante Pavelić 14. augusta 1941. godine primio delegaciju JMO, u kojoj su bili Džafer Kulenović, Hamid Kurbegović, Ismet Gavrankapetanović i Uzeir Hadžihasanović¹⁶ i izrazili svoju lojalnost, većina bošnjačkog stanovništva Zenice nije promijenila svoj stav i rezerviran odnos prema NDH i nije željela da slijedi ustaški pokret. Od početne pasivne rezignacije do prvih stvarnih i užasnih rezultata vlasti NDH oličene kroz teror, zatvaranja i ubistva Srba, Jevreja, Roma i mnogih antifašista prošlo je nekoliko mjeseci i već krajem 1941. godine započinju vidne manifestacije definiranja i određenja Bošnjaka prema fašističkim represalijama. Posebno se tu odredio krug zeničkih intelektualaca koji se od tridesetih godina XX vijeka okupljao oko kulturno-prosvjetnog društva “Muslimanska zajednica”. Oni su kroz razgovore, tribine i druge oblike pokazivali svoje neslaganje prema fašističkim zločinima.

Svjesni njihova ugleda i uticaja u gradu Zenici malobrojni komunisti, predvođeni Remzijom Rebcem, organizovali su sastanak sa predstavnicima “Muslimanske zajednice” da spriječe odlazak bošnjačke omladine u neprijateljske formacije “i da muslimanska sela pruže veću pomoć partizanskim jedinicama”.¹⁷ Tada se i jedan broj bošnjačke omladine povezao sa skojevskim i omladinskim grupama i koristeći prostorije “Muslimanske zajednice” počeo aktivno da radi na širenju ideja antifašizma. Tako je u jednom izvještaju od 19. novembra 1941. godine krugovalna postaja Zenica javila da se “viđenijim osobama upućuju pisma u kojima se pozivaju na suradnju. Takvo pismo upućeno je načelniku općine Bilješevo, kotar Zenica Izetu Porči gdje ga pozivaju na suradnju.”¹⁸ Čak su i ustaške vlasti morale da priznaju da bošnjačko stanovništvo pokazuje određenu konzistentnost. U jednom izvješću od 15. siječnja 1942. godine piše: “Dana 7. ov. mj. došlo je u selo Babino 26 pobunjenika. Oni prikupljaju mladiće svih vjera koji se dobrovoljno javljaju iz okolnih sela...” Na drugom mjestu u ovom izvješću stoji: “U Brizniku skupljaju pobunjenici mladiće Muslimane i ove organiziraju za muslimansku četu. Slično čine i u drugim selima općine Briznik. Mnogi pokretu pristupaju drage volje”.¹⁹

Prema ovim, ovom prigodom samo taksativnim ukazivanjima, Zenica kao grad i mjesto burnih dešavanja u periodu ratnih dešavanja 1941. godine po mnogočemu je specifična i brojni događaji koji su obilježili njenu historiju ostali su zaboravljeni, prešućeni

¹⁴ Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, Bosna i Hercegovina u koncepcijama stvaranja Nezavisne države Hrvatske. – Iz: 1941. godina u istoriji naroda BiH, 43.

¹⁵ Isto, 44.

¹⁶ “Hrvatski narod”, Zagreb, 15. kolovoza 1941. godine.

¹⁷ Č. KAZAZOVIĆ, n.dj. 194.

¹⁸ Arhiv Instituta za istoriju – Sarajevo (Dalje: AIZI), MF-2(2).

¹⁹ Arhiv Vojno-istorijskog instituta, Beograd (dalje: AVII), k-155, reg. Br. 3/6 i k.-144 reg. Br.4/32.

ili, još tragičnije, potpuno nedefinirani. Tako određeni borbeni napor partizanskih jedinica izgubio je na svakom značenju jednom poraznom činjenicom da su se od samog početka borbenih djelovanja pokazivali prvi znakovi četničkog uticaja u zeničkom kraju što je došlo i kao “posljedica već nastalog procesa diferencijacije i otvorenog rovarenja četničkih oficira u partizanskim jedinicama i na oslobođenoj teritoriji”.²⁰ Još otvorenije neprijateljstvo prema partizanima četnici su ispoljili poslije zajedničke konferencije u Vlasenici 16. i 17. novembra 1941. godine na kojoj su “partizanski predstavnici okvalifikovali politiku četničkog rukovodstva kao izdaju ustanka i oštro se suprotstavili namjerama da se borba protiv okupatora skrene na kolosijek bratoubilačkog rata”.²¹

Prema službenim historijskim pokazateljima, od 21. maja 1942. godine pa sve do kraja 1944. godine u zeničkom kraju je “prestala oružana borba protiv okupatora i domaćih izdajnika. Veći dio boraca Zeničkog partizanskog odreda pod uticajem neprijateljeve propagande prestao je da se bori. Mnogi od njih, izgubivši vjeru u konačnu pobjedu, priklonili su se četnicima.”²² Uzroci su mnogostruki a kriju se u već poznatim lijevim skretanjima u partizanskom pokretu i u nepotpunim političkim objašnjenjima nastalim poslije ofanziva u istočnoj Bosni i Hercegovini.²³

Napuštanjem zeničkog kraja i odlaskom grupa udarnih bataljona u Birač, “praktično cijela slobodna teritorija bivšeg Zeničkog partizanskog odreda bila je prepuštena četnicima”.²⁴ Nije ostala nijedna partizanska jedinica a ni grupa koja bi kasnije pokušala da povрати moral i vjeru u pobjedu “i ponovo pokrene mase u oružanu borbu. Nije ostavljena ni jedna organizovana grupa članova Komunističke partije i članova SKOJ-a koja bi održala kontinuitet narodnooslobodilačke borbe na ovom terenu”.²⁵ Od oko 400 boraca Zeničkog partizanskog odreda svega ih je nekoliko desetina ostalo vjerno Narodnooslobodilačkoj borbi i ušli su u sastav udarnih bataljona odnosno Šestu istočnobosansku proletersku brigadu. Ostali, veći broj, preko 300, nešto milom nešto silom prišlo je četnicima i stupilo u njihove redove. Seoski narodni odbori prestali su sa radom, a umjesto njih počeli su da funkcioniraju četničke opštine, povjerenici (seoski knezovi) i žandarmi.²⁶

Međutim, kada su u zeničkom kraju počeli otvoreni oružani sukobi, već koncem decembra 1941. i u januaru 1942. godine pored uhapšenih Srba našao se i veliki broj Bošnjaka i Hrvata, koji su bili podvrgnuti najgorem teroru. Najviše je bilo uhapšenih u drugoj polovini januara 1942. godine. “Tada su ustaše, pored ostalih, uhapsile i veću grupu Muslimana i Hrvata (oko 30) uglavnom omladinaca iz grada, među kojima je bilo i nekoliko članova SKOJ-a”.²⁷

²⁰ Ć. KAZAZOVIĆ, n.dj., 129.

²¹ OSLOBODILAČKI RAT NARODA JUGOSLAVIJE 1941-1945 (prva knjiga), Beograd 1957, 444.

²² Ć. KAZAZOVIĆ, n.dj. 108.

²³ Ahmet ĐONLAGIĆ, Miša LEKOVIĆ, *Nemačka ofanziva na istočnu Bosnu januar-februar 1942. godine.* – Vojno delo, Beograd, 1962, 146-148.

²⁴ Ć. KAZAZOVIĆ, n.dj. 194.

²⁵ Isto, 195.

²⁶ Isto, 196.

²⁷ U dokumentima Komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača inv. br. 46890 i 5680 piše da je hapšenje omladinaca iz Zenice izvršeno po nalogu Kotarskog predstojnika Eugena Arića. Isto, 197.

Najviše uhapšenih bilo su Bošnjaci, pa je bošnjački dio stanovništva u Zenici ovo hapšenje primio kao početak razračuna vlasti NDH sa Bošnjacima. Zbog toga je došlo do žučnih protesta i negodovanja, što su intelektualci grada Zenice vrlo umješno iskoristili. Oni su, podstičući još više ta negodovanja, preko uglednih građana, rodbine uhapšenih i mnogih drugih, pokrenuli nekoliko stotina građana da javno demonstriraju protiv takve odluke vlasti NDH, tražeći od njih da puste uhapšene. Ove demonstracije koje su započete pred zgradom zatvora 27. januara 1942. godine prijetnjama i poklicima “pustite naše sinove i djecu” trajale su nekoliko sati. Za to vrijeme ustaše su pokušale da rasture okupljene demonstrante. Prvo su tražili da se demonstranti razidu, a onda su javno prijetili bombama i postavljenim puškomitraljezima sa prozora zgrade zatvora.

Međutim, pred odlučnim zahtjevima demonstiranata nisu imali smjelosti da te prijetnje i ostvare. Poslije toga bili su prisiljeni da pregovaraju. Pozvali su u pomoć podžupana Velike župe Lašva–Glaž Muhameda Sudžuku i predstojnika župskog redarstva Muhameda Smailbegovića iz Travnika koji su počeli pregovore sa nekoliko najuglednijih građana Zenice. Za svo to vrijeme dok su pregovori trajali demonstranti se nisu razilazili. Naprotiv, broj demonstiranata sve se više povećavao “i povicima i prijetnjama ustašama zahtijevala da se pregovori što prije završe i da svi uhapšeni budu pušteni. Ustaše su pokušale da u pregovorima diferencirano riješe to pitanje i samo djelomično udovolje zahtjevima građana”.²⁸

Vlasti NDH ponudile su da puste već broj uhapšenih, a da u zatvoru zadrže samo one koje su smatrali aktivnim nosiocima narodnooslobodilačkog pokreta u zeničkom kraju. Međutim, predstavnici demonstiranata nisu na to pristali, pa su ustaše na kraju pregovora obećali da će sve uhapšene pustiti. I predveče, kad je Muhamed Sudžuka sa prozora zatvorske zgrade objavio da će svi biti pušteni, među okupljenim demonstrantima nastalo je opće veselje uz uzvike: “Živjela sloboda”. Uskoro su uhapšeni pušteni na slobodu, osim šestorice koji su otpremljeni pred ustaški prijevremeni sud u Travniku. Prema svim relevantnim pokazateljima 27. januara 1942. godine u Zenici su intelektualci organizovali prve demonstracije protiv vlasti NDH koja je pretrpjela jedan težak udarac.²⁹

Sljedeći važan događaj vezan je, opet, za Zenicu a odnosi se na rezoluciju zeničkih intelektualaca kojom su spašavani Romi. Prvi alarm protiv progona Roma došao je u prvoj polovici jula 1941. godine iz Tešnja. Upravo su u to vrijeme vlasti NDH po nacističkim sugestijama uveliko vršile popise Roma, kako bi onda protiv popisanih mogli početi s progonima. Ove su mjere naišle na jednodušnu osudu i na konfenciji bivših zemljoposjednika, održanoj u Sarajevu 26. i 27. jula 1941. godine.³⁰ Pitanje je pokrenuo Šaćir Dreca iz Bosanske Gradiške, a podržali su ga svi prisutni. Odmah poslije inicijative iz Tešnja u Sarajevu je obrazovana jedna stručna komisija koja je uzela za zadatak da izradi elaborat u obranu Roma koji bi onda bio predat

²⁸ Č. KAZAZOVIĆ, n.dj. 140.

²⁹ Čamil KAZAZOVIĆ, Zenica u narodnooslobodilačkoj borbi, Zenica s.a, 32.

³⁰ Muhamed DŽEMALUDINOVIĆ, “Jedno svjedočanstvo naše humanosti iz ratnih dana”, *Takvim*, Sarajevo, 1972, 72.

njemačkim i vlastima NDH. Komisiju su sačinjavali: Derviš M. Korkut, kustos Zemaljskog muzeja, Hamdija Kreševljaković, akademik i historičar, Hadži Mehmed Handžić, pisac i teolog i Muhamed Kantardžić, profesor. Sekretarske poslove za Komisiju obavljao je Muhamed Hadžijahić, pravnik.³¹

Osnovna teza elaborata je bila da se tzv. bijeli Cigani imaju smatrati sastavnim dijelom muslimanske populacije. Progon dakle Roma značio je u isti mah i progon Bošnjaka. Uz elaborat je priložena i studija dr. Leopolda Glücka "Prilog fizičkoj antropologiji cigana u Bosni i Hercegovini (I Muhamedovski Cigani)", objavljena u Glasniku Zemaljskog muzeja od 1896. godine, odnosno u *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina* od 1897. godine, u kojoj su naglašene posebne etničke karakteristike Roma–Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, koji su se po načinu života vidno odvajali od ostalih Roma. Bojeći se šireg revolta Bošnjaka i ne nalazeći nekog naročitog razloga da insistiraju na uništenju Roma u Bosni i Hercegovini, učinjena je Bošnjacima koncesija, tako da je Ministarstvo unutarnjih poslova u Zagrebu pod br. 32661/41 od 30. kolovoza 1941. godine izdalo raspis kojim su obustavljene mjere protiv tzv. bijelih Cigana. Ipak je i poslije toga dolazilo do ekscesa protiv Roma. Najizrazitiji se desio u Travniku u proljeće 1942. godine kada su vlasti NDH počele upućivati tamošnje Rome u koncentracione logore.

U ove aktivnosti uključili su se i zenički bošnjački intelektualci koji su se obratili za intervenciju vjerskim institucijama. Tim povodom je Ulema međžlis u Sarajevu preko Ureda reisu-l-uleme uputio predstavku, tražeći da se Romi–Bošnjaci zaštite od progona i upućivanja u koncentracione logore. U odgovoru na tu predstavku službeno je obaviješten Ured reisu-l-uleme dopisom u kojem se među ostalim navodi: "Ministarstvo unutrašnjih poslova na traženje potpredsjednika vlade brzojavno je izdalo nalog logoru u Jasenovcu da se Cigani puste. Inače svim redarstvima i župama izdat je ponovni nalog da Muslimane Cigane puste na miru i da ih ne smiju upućivati u logore, a logori su dobili nalog da, ukoliko koji Ciganin bude upućen u logor, ga ne primaju."³² Odgovor na predstavku Ulema međžlisa u Sarajevu doslovce je objavljen u Glasniku islamske vjerske zajednice, uz sljedeću instrukciju područnim kotarsko-mearifskim povjerenstvima i džematskim imamima: "Dostavljajući vam prednje radi znanja i ravnanja upućujete se ujedno, da ubuduće pri svakom eventualnom ponovljenom slučaju odvođenja Cigana muslimana u sabirne logore zatraži povjerenstvo ili džematski imam od nadležne kotarske oblasti da se dotični odmah otpuste svojim kućama temeljem prednjeg saopćenja potpredsjedništva vlade i o tome istodobno izvijesti ovaj Ulema međžlis."³³

O ovome svjedoči i Fadil Imamović autor Rezolucije³⁴: "Vijest da vlast NDH sprema akciju da pohapse i otjeraju u logor naše građane tzv. bijele Cigane, porazno je djelovala među stanovništvom našeg grada, posebno među Bošnjacima. A kada se čulo da su u Travniku već pohapšeni ti građani i da im se priprema likvidacija, neko-

³¹ Isto, 73.

³² Glasnik islamske vjerske zajednice, god. X, br. 8, Sarajevo, kolovoz 1942, 228-229.

³³ Isto, 228.

³⁴ Fuad ĐIDIĆ-Esad HEĆIMOVIĆ, *Robija šutnje. Stradanje Muslimana u zeničkom kraju 1945.-1987*, Zenica, 1991, 163.

liko stotina građana Zenice, koji su odmah osjetili da će njih ta mjera pogoditi, bili su u najvećoj mjeri uznemireni i ugroženi. Tada sam stanovao u kraju gdje je bilo najviše tzv. bijelih Cigana, koji su tu živjeli od davnina, bili najvećim dijelom industrijski radnici i zanatlije, potpuno se srodili sa sredinom, smatrali se Bošnjacima i mirno živjeli, a skoro niko od njih nije znao romski jezik. Nekolicina od njih mi se odmah obratila za savjet šta da se čini pred tom postojećom opasnošću. U prvi mah nisam znao kako da im se pomogne. Odmah sam se posavjetovao sa svojim kolegom Šaćirom Konjhodžićem, predsjednikom suda u Zenici i još nekim prijateljima, pa smo odlučili da se smjesta poduzme neka akcija da bi se tim našim građanima, kao i ostalim u drugim mjestima dala najbolja podrška. Razgovarajući o tom problemu doznali smo da postoji nekakva odredba vlade NDH iz 1941. godine prema kojoj se tzv. bijeli Cigani izuzimaju od mjera upućivanja u logor. Naravno, to je trebalo odmah iskoristiti da bi se akcija osujetila, pa smo odlučili da se te odredbe dočepamo. Posjetili smo kotarskog predstojnika, ukazali mu na akciju u Travniku i upozorili na dotičnu odredbu tražeći da nam je da i upozorili ga da se u Zenici ne poduzima nikakva akcija prema Romima, jer bi to izazvalo najveći revolt kod Bošnjaka. Osjetili smo da on zna za tu odredbu, ali je on tvrdio da mu nije poznata i da će on sprovesti svaku akciju ako za to dobije kakvu naredbu”.³⁵

U daljem slijedu dešavanja, zenički intelektualci, pošto nisu uspjeli uvjeriti predstojnika o svojim nakanama, obratili su se službeniku zeničkog kotara Muharemu Kuprešaku da im on pronađe tu odredbu u arhivi i da je preda. On je to najspremnije učinio “ukravši” iz arhive dotični akt, koji je istovremeno umnožen u 200 primjeraka, propisno sudski ovjeren a paralelno sa tim organizovan je sastanak viđenijih Bošnjaka u Sultan Ahmedovoj medresi.³⁶ Rezultat toga sastanka bio je da se napiše dokumentirana predstavka u kojoj će se argumentovano ukazati na sve razloge odbrane romskog stanovništva.

Tekst Rezolucije napisao je Fadil Imamović uz sudjelovanje Šaćira Konjhodžića i Rezolucija je na sastanku bošnjačkih intelektualaca Zenice 26. maja 1942. godine i usvojena. Ujedno je odlučeno da se tekst Rezolucije uz ovjeren prijepis odredbe Ministarstva unutarnjih poslova NDH od 30. kolovoza 1941. godine broj 32661/41 dostavi svim vakufskim povjerenstvima u Bosni i Hercegovini, kako bi se i u drugim mjestima mogli suprotstaviti eventualnoj akciji protiv romskog stanovništva, kao i da se sa ovim problemom i stavom Bošnjaka Zenice upoznaju najviši organi Islamske zajednice i od njih zatraži podrška i pomoć.

Taj zaključak je istog dana sproveden, a 27. maja 1942. godine Fadil Imamović je u Sarajevo odnio tekst rezolucije naibu reisul-ulemi Salihu-Safvetu ef. Bašiću. On je Fadila Imamovića veoma lijepo primio, pokazao veliku ogorčenost prema akciji ustaša i obećao da će odmah intervenirati u Zagrebu. “Ja sam mu rekao da se u Zenicu ne smijem i neću povratiti dok ne dobijem rezultat, pa je on uspio da preko telefona odlučno interveniše. Nakon nekoliko telefonskih razgovora u toku 2-3 sata, potpredsjednik vlade Džafer Kulenović je obavijestio Naiba da će sva kotarska

³⁵ Isto, 164.

³⁶ M. DŽEMALUDINOVIĆ, n.dj., 72-77.

predstojništva u Bosni i Hercegovini odmah dobiti upute da se akcije protiv tzv. bijelih Cigana ne poduzimaju, a ako je nešto već poduzeto da se obustavi”.³⁷

U daljem slijedu događaja Fadil Imamović preduzeo je i niz drugih, pripremnih radnji o kojima piše sljedeće: “Prije polaska u Sarajevo savjetovao sam ugroženim svojim komšijama da se za svaki slučaj pripreme: ako bi ustaše u međuvremenu pokušale da ih hapse, da im pruže fizički otpor. U tu svrhu podigao sam nešto oružja iz sudskih corpora delicti, nešto su sabrali i sami, te uz druga sredstva spremno čekali dalji razvoj. Vraćajući se noću iz Sarajeva uvjerio sam se da je akcija za otpor odlično pripremljena i da je došlo do kakvog ustaškog ispada, sigurno je da bi se ovi slabo proveli”.³⁸

Zbog novonastalih dešavanja 28. maja 1942. godine u Zenicu je stigao šef župske redarstvene oblasti u Travniku Muhamed Smailbegović a sam Fadil Imamović ga je upozorio da odmah posjeti kotarskog predstojnika i stavi mu do znanja da ne preduzima ništa protiv Roma, jer će se u protivnom i krv proliti. On je to i učinio, pa do ustaške akcije nije ni došlo i tako su ostali živi sugrađani–Romi.³⁹

U isto vrijeme, dok je trajala ova aktivnost u Zenici, stigla je informacija da su pohapšeni Romi u Travniku bili već otpremljeni do Bosanskog Broda. Neki vagoni su sa njima bili prikačeni za neki transport za Jasenovac i ti ljudi su stradali. Dva ili tri vagona su ostala u Bosanskom Brodu, pa kako je stigla naredba o obustavi upućivanja u logor, ovi su Travničani vraćeni i tako su im životi ostali.⁴⁰

Zenički bošnjački intelektualci su potpisivanjem Rezolucije o spašavanju Roma potvrdili svoje povijesno pravo na princip građanskog humanizma i antifašizma, jer nijedan od njih nije bio član KPJ ili kasnije SKJ, kao stvarne moći u razrješenju nametnute dileme fašizam ili antifašizam. Riječ je o kontinuitetu bošnjačke opredijeljenosti prema antifašizmu, koja se u ratnim okolnostima mnogo puta potvrdila kao konstanta očuvanja humanističkog mehanizma koji je imao povoljan odraz i u drugim mjestima Bosne i Hercegovine.

ZENIČKA REZOLUCIJA

Zenica, 26.V 1942.

Zenički muslimani održali su sastanak povodom upućivanja u sabirne logore muslimana takozvanih “Cigana” iz Travnika i povodom glasila da će se isto tako postupiti i s ostalim muslimanima takozvanim “Ciganima” Herceg Bosne, pa su nakon svestranog proučavanja ovog za islamsku zajednicu vrlo važnog pitanja konstatovali sljedeće:

1. Sveta, uzvišena i zakonom priznata vjera Islama ne poznaje podjelu ljudi po rasi i klasi. Jedino priznaje razlikovanje po uljudbi i pojedinačnoj vrijednosti, pošto su najpribraniji kod Boga dž.š. samo oni, koji se najtačnije drže propisa vjere.

³⁷ F. ĐIDIĆ, E. HEĆIMOVIĆ, n.dj., 163.

³⁸ Isto, 164.

³⁹ Isto, 164.

⁴⁰ Isto, 164.

2. Muslimani takozvani Cigani jesu sastavni dio muslimanskog elementa u Herceg Bosni. Oni se ni po čemu ne razlikuju od ostalih muslimana. Rađaju se u miru kao muslimani, vode se u istim matičnim knjigama, izvršavaju sve obrede Islama, žene se i udaju sa ostalim muslimanima i muslimani ih nisu nikada smatrali, da su što drugo nego muslimani kao i ostali. Uvijek su sa ostalim muslimanima jednako izvršavali vjerske i državne dužnosti, a uvažavali su i ista prava kao i svi muslimani u svim vremenima svoje prošlosti i sadašnjosti. Svi muslimani bez razlike ih i sada kao i uvijek smatraju dijelom svoga vlastitog i zajedničkog tijela, te najenergičnije i najžešće osuđuju svako izdvajanje i razlikovanje ovih muslimana od ostalih. Svi muslimani hoće i jednodušno traže, da ovi muslimani imaju isti položaj kao i svi ostali muslimani Herceg Bosne.
3. Pod pojmom “Cigani” imade se smatrati samo necivilizovani nomad (skitnica) koji nema stalnog nastana, niti određene uljudbe, nego se skita od mjesta do mjesta, provodi lupeški život i za koga ne postoje nikakve ni državne ni druge granice.
4. Postoji odredba Ministarstva unutarnjih poslova od 30. VIII 1941. broj: 3266/41 koja određuje, da se u tzv. “Bijele cigane” muslimane nema dirati, jer su isti imadu smatrati Arijevcima. S toga i na iste ne smiju se primjenjivati nikakve mjere već određene, ili koje će se u buduće odrediti protiv Cigana.

.....
 Prijepis ove odredbe se prilaže.

Radi toga su zenički muslimani odlučili, da ove svoje zaključke i konstatacije upute svojim najvišim vjerskim vlastima od kojih žele i traže sljedeće:

1. Da se najžurnije učini sve potrebno, da mjerodavni faktori pozovu sve upravne vlasti, da se odredba Ministarstva unutarnjih poslova od 30.VIII 1941. br. 32661/41. strogo respektuje i da se ovaj dio našeg muslimanskog elementa kao i svi muslimani, koji imaju svoja stalna boravišta i zanimanja zaštite.
2. Da se najžurnije zatraži, da se svi oni, koji su već odvedeni u sabirne logore povrate svojim kućama i našoj muslimanskoj zajednici.
3. Da se zatraži od mjerodavnih faktora, da se one vlasti i organi, koji rade protivno ministarskoj odredbi od 30. VIII 1941. br. 32661/41 pozovu na odgovornost i privedu zasluženoj kazni.

Za muslimane kotara zeničkog:

1. Šaćir Konjhodžić, predsjednik kotarskog suda,
2. Abdulah ef. Serdarević, direktor medrese i predsjednik vakufsko-mearifskog povjerenstva,
3. Mehmedalija Tarabar, posjednik,
4. Fadil Imamović, sudac,
5. Ragib Hadžiabdić, upravitelj kaznionice,
6. Hasib Mujić, šerijatski sudac,

7. Midhat Serdarević, tajnik željezare,
8. Asim ef. Tarabar, džematski imam,
9. Muhamed Kundalić, šerijatski sudac,
10. Dr. Hasib Muminagić, liječnik,
11. Mensur Serdarević, činovnik željezare,
12. Osman ef. Mutapčić, posjednik,
13. Mehmed ef. Čoloman, predsjednik El-Hidaje,
14. Teufik Limić, školski upravitelj,
15. Huseinbeg Kulenović, blagajnik kaznionice,
16. Mustafa Šestić, trgovac,
17. Enis Mutapčić, trgovac,
18. Salih Mehmedić, trgovac,
19. Muhamed Selesković, činovnik,
20. Abdulah Tabaković, obrtnik,
21. Safvet Karić,
22. Ahmed Osmanagić, činovnik,
23. Smail Soko, gruntovničar,
24. Avdaga Haramandić, trgovac,
25. Salim Tarabar, posjednik,
26. Muhamed Salčinović, trgovac,
27. Mustafa Panjević, trgovac.

Zaključak

U priopćenju “Zenica – paradigma građanskog antifašizma” argumentovano se ukazuje na činjenicu da Bošnjacima pripada u zaslugu i čast da su u teškim danima rata 1941.-1945. godine spasili od fizičkog istrebljenja bosanskohercegovačke Rome. Da bi realizirali tu svoju humanu nakanu, Bošnjaci su na prve nacističke pokušaje koji su išli za likvidiranjem Roma, čitavo pitanje predstavili kao atak na Islam i Bošnjake. Progonima Roma u Bosni i Hercegovini već na samom početku dat je od strane Bošnjaka vid vjerskih progona, a nacistima nije bilo stalo da izazivaju Bošnjake, pa se tako akcijom za spašavanje Roma postigao puni uspjeh. To se je moglo realizirati i zato što su bosanskohercegovački Romi u svojoj ogromnoj većini bili po svojoj vjerskoj pripadnosti muslimani.

U daljoj akciji za spašavanje onih Roma koji su bili pravoslavci, pribjeglo se jednom drugom lukavstvu koje se sastojalo u tome što se razvijala teorija da su Romi pravoslavci aromunskog porijekla. Rumunija je službeno stajala na strani sila Osovine, pa se prikazivalo da je nacistima štetan progon i onih Roma koji su se tretirali kao pravoslavci.

U spašavanju Roma posebno je apostrofirana Rezolucija zeničkih intelektualaca od 26. maja 1942. godine kojom je romsko stanovništvo u Bosni i Hercegovini uglav-

nom ostalo pošteđeno od nacističkog genocida. Povijesno je utvrđeno da je oko 400.000 Roma stradalo u nacističkim logorima smrti, pa bosanskohercegovački Romi čine u ovome pogledu u neku ruku iznimku. U historijskoj literaturi Rezolucija o zaštiti Roma smatra se dokumentom od neprocjenjive vrijednosti.

Zenica – paradigm of civil anti-fascism

Summary

Intention of the announcements “Zenica – paradigm of civil anti-fascism” is primarily to respond to a number of scientific methods, still unexplored issues happening in Zenica, Bosnia and Herzegovina in the early years of the uprising 1941-1945 year. Especially, upward and backward system of the national liberation struggle mechanisms 1941-1945 year through the life and work of some of the key participants of the events, are accented.

Notice “Zenica – bourgeois paradigm of anti-fascism”, besides a number of interesting developments is oriented on two valuable historical events: 27 January 1942 in Zenica were held the first demonstration of the citizens against the NDH government, and only a few months later, 26 May 1942 twenty seven distinguished intellectuals from Zenica drew up a resolution about saving Rome and offered it to the public.

The basic intention of the announcements “Zenica – bourgeois paradigm of anti-fascism”, seeks to expand the scientific interest for further, specialized study of the history of Zenica and wider environment in the period since 1941 to 1945 year, to motivate and to give impetus to researchers and scientists to continue in their studies, that will occur and new works and other texts devoted to the history of Bosnia and Herzegovina and Zenica in the first half of the twentieth century.